

233105

RESEARCH CENTRE FOR ISLAMIC HISTORY, ART AND CULTURE

Proceedings of the International Conference on
Islamic Civilisation in the
Mediterranean

Nicosia, 1-4 December 2010

Akdeniz'de İslâm Medeniyeti
Milletlerarası Konferans Tebliğleri

Lefkoşa, 1-4 Aralık 2010

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphane	
Dem. No:	233105
Tas. No:	911.3 INT.C

İstanbul 2013

Akdeniz Dünyasında Kuraklık ve Kıtık (XVII. Yüzyılda Mısır Örneđi)

Özen Tok*

Tarihin değişik dönemlerinde kuraklık ve onun tabii bir neticesi olarak kıtlık hadiseleri yaşanmıştır. Akdeniz dünyasında da kuraklık, kıtlık, salgın hastalıklar vb. hadiseler değişik zaman dilimi ve bölgelerinde görülmüştür.

Kuraklık, canlıların yaşamı üzerinde çok büyük olumsuz etkileri olan, insanların çeşitli etkinliklerini sınırlayan önemli ekolojik sorunların yaşanmasına neden olan ve her an afete dönüşebilen bir klimatolojik- meteorolojik doğal tehlikedir. Esas olarak yağış yetersizliğine bağlı olarak su azlığıyla ortaya çıkan kuraklık, üretim düşüklüğüne, yetersiz beslenmeye, sonuçta kıtlık, açlık ve ölümlere neden olabildiğinden çok önemli sosyal ve ekonomik sorunların yaşanmasına neden olmaktadır.¹

Kıtlık ise, kelime manası olarak herhangi bir ihtiyaç maddesinin veya hizmetin temininde yaşanan güçlüktür. Ancak ıstılah olarak, daha çok yiyecek maddelerinin bazı nedenlerle piyasa ortamında veya stoklarda çok az bulunması olarak anlaşılmaktadır. Kıtlıkların ortaya çıkmasına sebep olan olaylar oldukça fazladır ve bu olaylar da çoğu kez yukarıda ifade edildiği gibi bir doğal afettir. Zira sel, yangın, kuraklık, deprem, salgın hastalık ve aşırı soğuk ve sıcakların da kıtlık olaylarına yol açtığı bilinmektedir. Kıtlıklar siyasi ve sosyal olaylarla da yakından ilgilidir. Kuraklık ve kıtlıkların ortaya çıkardığı, iktisadi ve sosyal meseleler toplumları ve devletleri uzun süre meşgul etmiş ve hâlâ da etmektedir.²

Kuraklık ve kıtlık hadiselerinin yanı sıra salgın hastalıklar da tarihin en eski devirlerinden itibaren insanları etkilemiştir. İnsanların hayat tarzlarının sebep

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kayseri.

1 Cemalettin Şahin- Şengün Sipahioğlu, *Doğal Afetler ve Türkiye*, Ankara 2003, s. 308.

2 Orhan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar", *Türkler*, c. X, Ankara 2002, s. 718. Kıtlıkların tabii ve beşeri sebepleri hakkında bilgi için ayrıca bkz. Sabri Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Ankara 1984, s. 89- 100. Osmanlı dönemindeki kuraklık ve kıtlık hadiselerinin fiyatlar üzerindeki etkisi için bkz. Mustafa Öztürk, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, Antakya 1996, s. 221-239.

olduğu sağlıksız ortamlar, ekolojik dengenin bozulması, kıtlıklar, doğal afetler vb. sebepler sonucunda salgın hastalıklar ortaya çıkmış ve tedavi usulleri bulununcaya kadar toplu ölüm hadiselerine yol açarak insanlık tarihinde olumsuz yönde rol oynamışlardır.³ Eskiçağlardan yakınçağa uzanan süreç içerisinde salgın hastalıklar içerisinde vebanın özel bir yeri vardır. Bu çağların klasik ve ölümcül salgın hastalığı vebadır. Bu salgın hastalık İslam dünyasında veba, tâûn, kıran, Batı dünyasında genellikle black death yani kara ölüm veya kara veba olarak ifade edilmiştir.⁴

Osmanlı Devleti'nin hakim olduğu Anadolu, Balkanlar, Ortadoğu ve Kuzey Afrika tarihin her döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de salgın hastalıkların etki alanı içerisinde kalmıştır. Özellikle Mısır'da yaşanan veba salgınlarının ana sebebi Nil nehrinin taşmasında yaşanan düzensizliktir. Nil nehrinin zamanında taşmaması durumunda sulama faaliyetleri yapılamamakta ve dolayısıyla yeterli ürün alınmadığı için kıtlık yaşanmakta idi. Kıtlık zamanları ise salgın hastalıkların yayılması için her zaman uygun bir ortam olmuştur. Nil nehrinin zamansız ve aşırı taşması da yine salgın hastalıklara davetiye çıkarcak uygun bir ortam oluşturabiliyordu. Bu durum tarihin her devrinde Mısır için aynı sonuçların ortaya çıkmasına sebep olan en önemli unsur olmuştur.⁵

Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa, Asya ve Afrika'ya yayılmış geniş memleketleri orta iklimde, kışları nispeten ılık, yazları sıcak olan Akdeniz iklimi kuşağına dâhil idi. Bu iklim kuşağı eski dünyanın birinci derecede değilse bile oldukça dağlık bir bölgesidir. Bu bölgenin coğrafik çevresini çizen büyük silsileler; Pireneler, Apeninler, Dinarik Alpleri, Karpatlar, Balkan dağları, Podoplar,

³ Orhan Kılıç, *Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004, s. 11.

⁴ Kılıç, *age.*, s. 17. Osmanlı öncesi Türkiye'de salgın hastalıklarla ilgili olarak veba üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XV, Sayı: 26, Ankara 1990-1991, s. 27-57. Osmanlı döneminde görülen veba salgınları için bkz. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, trc. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997. Akdeniz boyutuyla Batı dünyasında görülen veba salgınları için bkz. Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. I, trc. M. Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1993, s. 403-405. Arap kentlerinde olduğu gibi Kahire'de de sıcaklığın etkisinin en aza indirgenmesi amacıyla bitişik evlerden ve dar sokaklardan oluşan yerleşim biriminin veba salgınının hızlı bir şekilde yayılmasında olumsuz yönde etkisi bulunmaktaydı (Tanju Sarı, *Gezginlerin Gözüyle Bir İmparatorluk İngiliz Seyahatnamelerinde 17. Yüzyıl Osmanlı İktisadi Yapısı*, Göçebe Yayınları, İstanbul 1998, s. 73).

⁵ Kılıç, *age.*, s. 25. Osmanlı Öncesi Mısır'da yaşanan kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıklarla ilgili olarak İhşidiler dönemi için bkz. İlyas Gökhan, "İhşidiler Devleti'nin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 17, Konya 2007, s. 255-270. Fatımiler dönemi için bkz. Aydın Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, Elazığ 2008, s. 260-274. Memlûk dönemi için bkz. İlyas Gökhan, "El-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve İktisadi Buhranlar (1422-1438)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXIII, Sayı: 1, Temmuz 2008, s. 91-136. aynı müellif, "Memlûk Sultanı Zahir Seyfuddin Çakmak Döneminin Salgın Hastalık ve İktisadi Buhranları (1438-1453)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 15, Konya 2006, s. 341-366.

Toroslar ve tâbileri, Kafkas dağları, Lübnan dağları ve Kuzey Afrika'daki Atlas dağlarıdır. Bunlardan Atlas dağları, Lübnan dağları, Toroslar, Anti Toroslar, Kuzey Anadolu dağları, Kafkas dağları, Rodop dağları Balkan dağları ve Dinarik Alp'leri Osmanlı coğrafyasına dâhildi ve zirai araziye daraltıcı etkiye sahipti.⁶

Diğer taraftan Akdeniz'in güneyinde uzanan Büyük Sahra'nın kuzey kısımları ve doğusundaki Suriye ve Arabistan çölleri de ekilebilen araziye daraltmakta idi.⁷ Akdeniz memleketlerinde, zirai toprakların varlığı köylü sınıfının devamlı gayreti ile mümkündü. Akdeniz memleketlerinde herhangi bir sebeple bakımsız kalan topraklar verimsizliğe mahkûmdu.⁸ Genel olarak Akdeniz iklimi kuşağına dâhil bütün memleketlerde ve bu arada Osmanlı İmparatorluğundaki topraklar üzerinde yapılmakta olan hububat ziraatında, mahsul don, yağmur, kar, dolu, aşırı sıcaklık gibi iklim şartlarına, çekirge istilası gibi tabii unsurlara bağlı idi.⁹ Bunun yanı sıra bazı bölgelerde zirai faaliyetler buldukları coğrafi mekân ile sıkı sıkıya bağlıydı. Mesela nehirlerin etrafındaki zirai faaliyetler bu nehrin debisi ile doğru orantılı olarak artıp azalabilmekteydi.¹⁰ Nil nehri buna güzel bir örnek teşkil eder.

Feyezan yani suyun taşması, bütün devirler boyunca Mısır'ın toprak verimliliğini ve zenginliğini borçlu olduğu hadisedir. Zira bu taşma memleketin tamamıyla yağmurdan mahrum oluşunu telafi ederek Nil nehrinin kenarlarında ve delta üzerinde bulunan tarlaların tabii ve hemen hemen düzenli bir şekilde sulanmasını sağlardı. Böylelikle bütün ziraat hayatının temelini teşkil etmek suretiyle, nehre çok defa verilen mübarek sıfatını adeta haklı gösterirdi. Tarih boyunca Nil'in taşmaları Mısır halkının hayatında derin bir tesir yapmış ve Mısır'da sulama tarzı XIX. asra kadar hep aynı şekilde devam etmiştir. Nil kabarmağa başladığı zaman, delta üzerinde ana nehrin ve başlıca kollarının iki tarafında bütün akış yolları kapatılarak, kabarma en yüksek seviyesine ulaşınca ve muhtelif mevkilere göre, gerekli hizalara gelince bu yollar açılır. Bu senelik açılmaların en önemlisi Kahire kanalı (Haliç) idi.¹¹

6 Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s. 3.

7 Güçer, *age.*, s. 4. Mısır, Kuzey Afrika çöl kuşağında olduğundan kurak ve sıcak çöl ikliminin etkisi altındadır. Yıl boyunca iki ana mevsim ve kısa geçiş dönemleri yaşanır. Mısır'da tarım alanları ülke yüzölçümünün sadece % 4'ünü kaplar (Suna Doğaner, "Mısır- Fiziki ve Beşeri Coğrafya-", c. 29, *DİA*, Ankara 2004, s. 553-555).

8 Güçer, *age.*, s. 6.

9 Güçer, *age.*, s. 11.

10 Kılıç, "agm", s. 725.

11 Kramers, "Nil", *IA*, c. IX, İstanbul 1993, s. 280.

Kahire civarında Haliç'in açılması senenin en büyük halk bayramlarından biri idi. Pek eskiden kalma merasim hükümetin iştirakiyle, parlak bir surette icra edilirdi. Bu merasimler, Müslümanlar tarafından da kabul olunmuş idi.¹² Mesela Gelibolulu Mustafa Ali bu konuyla ilgili olarak Halâtü'l-Kahire'de "Nehrin suyunun artması son kerteye vardığı yani denemelere göre çevreye ve köylere salınacak miktarda taşıdığı zaman üç dört gün önce Mikyas'ın yanına varılır. Gece-lerde ateş donanması yaparlar, özel kandil gemileri donatılıp ortalığı aydınlatırlar. Davullar, borular ve zurnalar çalınır, toplar tüfekler atılıp, şenlikler ederler. Nil nehrinden Haliçe su akıtacakları gün de büyük ziyafet sofraları kurulur, su ilkin şehrin halicine sonra köylere ve çevrelere ulaştırılırdı" şeklinde bilgi vermektedir.¹³

Osmanlı öncesinde hükümdarların, sultanların icra ettikleri merasimleri Osmanlı döneminde padişahın temsilcisi olarak Mısır beylerbeyileri icra eder ve yapılan törenlere iştirak ederlerdi. Nil'in taşması istenilen düzeyde olduğu zamanlarda büyük şenlikler olurdu. Meselâ İbrahim Paşa, 10 Ağustos 1673'te su kesimi için büyük bir alayla Kalé'den¹⁴ Bulak'a inmiş, burada gemiler donatılıp Bulak'tan Eski Mısır (Mikyos)'a kadar 3 gün 3 gece şenlikler icra edilmişti.¹⁵

Nil'in taşmasının yeterli seviyeye ulaşmadığı veya taşıdığı halde vaktinde çekilmediği durumlarda Mısır halkı ve idarecileri iktisadi ve sosyal meselelerle mücadele etmek durumunda kalırdı. Zira Mısır'da vergi hasılatı, fiyatların artıp azalması, tamamen Nil'e bağlı idi. Nil'in yükselmesinin ilk alâmetleri Asvan'da Haziran ayının son haftasında ve Kahire'de 15 Ağustos'a doğru yarı yüksekliğe ve Eylül nihayetinde azamî yüksekliğe varır ve 15 gün sonra da alçalmağa başlardı. Mısır idarecileri bu süreci yakından takip ederlerdi. Meselâ, Civan Kapıcıbaşı Mehmed Paşa (1047-1050 / 1637-1640) döneminde Nil mutattan

¹² Becker, "Mısır", *İA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 233. Nil nehrinin önemi ülkenin kültürüne de etki etmiş, İslam'dan önce taşması için Nil'e hediye sunulurken İslam'da bunun yerini yazılı bir kağıt almıştır. Nitekim Fatimiler döneminde devlet mikyasını açılışını dinî motiflerle kutlarken Hıristiyanlar da Nil'in kendilerini günahlardan temizlediğine inanarak bu nehirde yıkanmayı bir ibadet addetmişlerdir (Çelik, *age.*, s. 261).

¹³ Gelibolulu Mustafa Ali, *Halâtü'l-Kahire*, s. 28. Ayrıca XVII. yüzyılın başlarında Mısır'ı ziyaret eden Polonyalı Siemon'un Nil feyezani hakkında verdiği bilgiler için bkz. *Polonyalı Siemon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, haz. Hrand Andreasyan, İÜEF Yayınları, İstanbul 1964, s. 116. Yine Nil'in taşması ve kesimi ile ilgili olarak Evliya Çelebi'nin verdiği malûmatlar için bkz. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 10. Kitap, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı- Robert Dankoff, YKY, İstanbul 2007, s. 170-182.

¹⁴ Kal'a veya Kal'atü'l-Cebel daha önceki asırlarda olduğu gibi Osmanlılar döneminde de Hayırbey'den itibaren hükümet merkezi olarak kullanıldı. Bu kale, inşasından itibaren, Nil Kalesi'nin ve Ravza Sarayı'nın kurucusu el-Melik es-Salih müstesna olmak üzere Hıdivler, ovada yaptırdıkları saraya geçinceye kadar Kalé'den Mısır'ı idare etmiş, bütün hükümdarların ve paşaların merkezi olagelmıştır (C. H. Becker, "Kahire", *İ. A.*, c. VI, İstanbul 1993, s. 85-86).

¹⁵ el-Hallâk, *Mısır-Kahire Tarihi*, İstanbul Üniv. Ktp. No: 628, 206b.

biraz tehir olmakla yedi gün boyunca istenilen seviyede taşma olmamış, paşa 11 gün boyunca Ümmü'l-Kıyas'da ikamet etmişlerdi.¹⁶ Benzer şekilde Bostancı Mustafa Paşa (1050-1052 / 1640-1642) döneminde de Nil'in seviyesi 15 arşını geçmemiş ve paşa 11 gün boyunca Ümmü'l-Kıyas'ta kalmıştı.¹⁷

Mısır beylerbeyleri, muhtemel bir kuraklık ve kıtlığın habercisi olan Nil'in yeterince taşmaması veya vaktinde geri çekilmemesi hadiselerinde halk ile birlikte dua merasimlerine iştirak ederlerdi. Meselâ, Merre Hüseyin Paşa (1029-1031 / 1620-1622) zamanında Nil'in fazla taşıp vaktinde çekilmemesi üzerine beylerbeyi, ümera, ulema, şeyhler ve bütün şehir halkı sahraya çıkıp dua etmişlerdi.¹⁸ Benzer şekilde Hamza Paşa (1094-1098 / 1683-1687) döneminde veba olmuş ve bu sebeple halkla beraber duaya çıkmıştı.¹⁹

Ortaçağda suların yüksekliği Mikyas'ın-Nil (Nilometre)²⁰ vasıtasıyla zirâ ve parmak hesabı ile ölçülürdü. En meşhuru da Ravza adasındaki mikyas idi. İslam devrinin ilk asırlarında feyezanın istenilen yüksekliği 16 zirâ idi; 12 ve 18 zirâ suların azami lazım gelen sınırı idi. Ortaçağın sonlarına doğru, XV. asırdan itibaren, toprağın seviyesinin yükselmesiyle, 16 zirâ kifayet etmemekle, tabii seviye 17 yahut 18 zirâa çıkmış idi. Hatta suların bazen 20 zirâa kadar çıktığı olurdu.²¹ Mikyas'taki görevliler Nil'in artıp azalmasını dönemin yetkililerine sürekli bildirirlerdi.²² Bu durum feyezan zamanına kadar devam ederdi. *Vakayi'-i Ali Paşa* eserinin yazarı Kelâmî Nil'in taşması ve kesilmesi ile ilgili olarak:

“âdet-i kesr-i Nil-i mübârek 16 zirâda vâki' olur. Lâkin bâde'l-kesr dahi ziyâde olup, 22 zirâi bulur. El-hak bu mertebesi tamâm-ı itidâl haldir. Bundan noksanı kalîl ve ziyâdesi ziyâdedir. Ve eğer 20'den nâkıs gelirse nice kurâ şurakî olmak mukarrerdir. Ve her 24 parmağı bir zirâ' i'tibâr etmişlerdi. El-hak

16 Abdülkerim bin Abdurrahman, *Tarih-i Mısır*, Süleymaniye Ktb., Hekimoğlu Ali Paşa Kısmı, nr. 705, 50a.

17 Abdülkerim, 51a.

18 el-Hallâk, 118b.

19 Abdülkerim, 98a.

20 Irmağın seviyesi mikyas denilen Ravza Adası'nın güney ucunda kurumuş ve birçok kez yeniden inşa edilmiş Nilölçer aracılığıyla belirleniyordu. Bu kenarları yaklaşık 6 m uzunluğundaki bir kuyunun içine yerleştirilmiş, üzeri işaretlenmiş uzun bir sekizgen sütundu. Bir merdiven kuyunun dibine kadar iniyordu. Dört kenarı da ince sütunlara oturan sivri birer tonozla örtülü duvarlarla berkitilmişti. Irmağın kabarma seviyesi, her kenarı yaklaşık 18 santimetre, çapı da 48 cm olan ve yatay çizgilerle bölünmüş sütunlarından ölçülüyordu. Sütun kenarları 83, yüksekliği 117 santimetrelilik bir ayaklık üzerinde duruyordu. Ve bu ayaklık da 150 cm çapında ve 32 cm kalınlığında bir kaideye dayanıyordu (Andre Clot, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı (1250-1517)*, trc. Turhan Ilgaz, İstanbul 2005, s. 251).

21 Becker, "agm", s. 233.

22 Nil'in Memlûk ve Osmanlı dönemlerinde ölçülmesinde kullanılan ölçü birimleri hakkında geniş bilgi için bkz. William Popper, *The Cairo Nilometer*, Londra 1951, s. 102, 105, 118-203. Ayrıca bkz. Mahmut Kaya, "Mikyas'ın-Nil", *DİA*, c. 30, İstanbul 2005, s. 52-53.

arâzi-i Mısır keḡâl-i mertebe hikmetle tarh ve taksim olunmuştur ki bâde'l-kesr miyân-i şehirden huruc eden âb-ı Nil-i mübârek bir nice fersah yer revâne olub hadd-ı cisre vasıl oldukda bir miktar zaman arâm ve karar ederki yemîn ve yesârda arz-ı kurâ murad üzre seyr-i âb oldukdan sonda kat'-ı cisr olup bu minvâl üzere bir nice mesâfe revâne olub, bir cisr-i âhara dahi vusûl buldukda onda dahi birkaç gün arâm ve karar edib ol mahallede vâki' olan kurâ tamâm-ı rey'-i kâmil olduktan sonra ta intihâ-yı ârza dek bu amel üzre vucûd bulub havz havz tarh ve taksim olan arâzi-i kurâ-yı vilâyet-i Mısır bu kısmet üzere rey-i kâmil olur" şeklinde bilgiler aktarmaktadır.²³ Evliya Çelebi de Nil nehrinin taşma seviyesinin düzenli olarak Mısır beylerbeyine bildirildiğini

"...Ve Nil-i mübârek ne mertebe taşıdığı neden ma'lûmdur denilirse Ümmü'l-kıyâs şeyhi, mikyâs havuzu içre otuz arşın âli bir âmûd-ı müntehâ vardır, anda parmak parmak kertikler vardır, ana nazar edüp her sabah birer hüccet yazup ibtidâ paşaya bir ihtiyâr gidüp paşanın tâ haremine girir, ana kapu baca yokdur, her ne mahalde olursa girüp; es-selâmü aleyküm yâ vekîle's-sultânî'l-vâlî hafizakallâh ve sellemekellâh, câen-Nilü'l-mübârek hâze'l-leyle bi-emrillâhi taâlâ, vâhid parmak ve isneyn parmak ... arşındır, bâdehu bir arşın bir parmak- deyü nidâ ederek bir altun hâliyesin alup kâmil seksen dörd gün bu uslûb üzere paşaya i'lâm eder" şeklinde ifade etmektedir. Ayrıca Mısır âyanına da i'lâm edildiğini ilave etmektedir.²⁴

Nil nehrinin ekonomideki etkinliği en bariz şekilde kendisini vergi tahsilinde gösterirdi. Nitekim en eski dönemlerden beri Mısır'ın vergisi Nil nehrinin taşma seviyesini tespit için yapılmış olan Nilometreye göre tespit edilmekteydi. Bu konuda Evliya Çelebi şu bilgileri verir:

"Ve Cenâb-ı Bârî Mısır'a Nil ile berekât verdiğiinden ganimet olup mâl-ı pâdişâhî cem' olur. Eğer Nil-i mübarek on sekiz arşın taşarsa mâl-ı padişahi çıkar. Yirmi zirâ taşarsa paşa ve ümenâ ve mültezimîn ve keşşâf ve re'âyâ bay olup mâlların gallak edüp halâs olurlar. Eğer on sekiz arşın taşmazsa, Allahümme âfinâ, vilayet rey olmayup kaht u galâ olup cümle ümenâ ve mültezimîn meksur olup mâl-ı pâdişâhî çıkmayup hazineyi tekmiil edemezlerse, paşa kendi yanından tekmiil edüp cümle kula ceybinden mevâcib verir".²⁵

XVII. yüzyılda Mısır'da meydana gelen kuraklık, kıtlık ve salgın hastalık hadiseleriyle ilgili kaynaklarda geçen kayıtları tablo olarak şu şekilde verebiliriz:

²³ Kelâmî, *Vakayî-i Ali Paşa*, Süleymaniye Ktb., Hâlet Efendi Kısmı, nr. 612, 27b.

²⁴ Evliya Çelebi, *age.*, s. 172. Fatımiler döneminde Nil'in durumu göz önüne alınarak, daha önceleri her gün halka çağrıda bulunmak suretiyle Nil'in taşma seviyesi açıklanırken, bu uygulamaya daha sonraları son verilmişti. Zira Nil nehrinin taşmasının başlangıcında dahi fiyatların direkt olarak etkilenmesi söz konusu olmaktadır (Çelik, *age.*, s. 261).

²⁵ Evliya Çelebi, *age.*, s. 80.

XVII. YÜZYILDA MISIR'DA MEYDANA GELEN KURAKLIK, KİTLİK VE VEBHA HADİSELERİ				
BEYLERBEYİ DÖNEMİ	YILI (Hicri)	HADİSE	AÇIKLAMA	KAYNAK
Yavuz Ali Paşa (Safer 1010 - Rebiyülahir 1012 / Ağustos 1601-Eylül 1603)	1010	Kitlik Pahalılık Veba	Buğdayın veybası 36 paraya çıktı	Abdülkerim, Tarih-i Mısır, 22a; el-Hallâk, Tarih-i Mısır, 97a; el-Bekrî, en-Nüzhetü'z-Zehiyye, s. 174; el-Mellevani, Tuhfetü'l-Ahbab, s. 233.
Kulkıran Mehmed Paşa (Safer 1016- Cemaziyevvel / 1020 Temmuz 1607- Temmuz 1611)	1018	Kuraklık	Nil'in 16 zirâ'dan ziyade taşmaması	el-Hallâk, 112b.
Defterdar Ahmed Paşa (Rebiyülahir 1024- Safer 1027 / Mayıs 1615- Şubat 1618)	1027	Kitlik	Buğdayın erdebi 90 paraya çıktı	el-Hallâk, 115b.
Cafer Paşa (Rebiyülevvel 1028- Şaban 1028 / Şubat 1619- Ağustos 1619)	1028	Veba	Rebiyülevvel 1028'de başladı ve Cemaziyelahir 1028 sonuna kadar sürdü.	Abdülkerim, 38b; Abdülgani, Evzahr'ül-İşârât, s. 137; el-Mellevani, s. 240.
Merre Hüseyin Paşa (Ramazan 1029- Rebiyülevvel 1031 / Ağustos 1620- Şubat 1622)	1029	Kitlik Pahalılık Veba	Nil'in aşırı taşmasıyla vaktinde ekim yapılamadı. Veba 7 ay sürdü. Buğdayın erdebi 180, Arpa 120, Mercimek 160, Pirinç 240 paraya çıktı.	Abdülkerim, 39b; el-Hallâk, 118a; el-Bekrî, s. 205; el-Mellevani, s. 241; Abdülgani, s. 138.
İbrahim Paşa (Ramazan 1031- Ramazan 1032 / Temmuz- 1622- Temmuz 1623)	-	Kitlik Pahalılık	Buğdayın erdebi 5 kuruş oldu.	Abdülkerim, 40b; Abdülgani, s. 139.
Kara Mustafa Paşa (Ramazan 1032- Zilhicce 1032/ (Rebiyülahir 1033-Şaban 1035) Temmuz 1623-Ekim 1623 (Şubat 1624- Mayıs 1626)	1033	Veba	-	Abdülkerim, 42a; el-Mellevani, s. 243.
Bayram Paşa (Şaban 1035- Muharrem 1038 / Mayıs 1626- Eylül 1628)	1035	Veba	-	el-Hallâk, 122a; Abdülgani, s. 141.
Tabaniyası Mehmed Paşa (Muharrem 1038- Rebiyülevvel 1040 / Eylül 1628- Ekim 1630)	1039	Kitlik	Nil 16 zirâ'dan ziyade olmadı. Buğdayın erdebi 8 kuruş oldu.	Abdülkerim, 43b; Abdülgani, s. 142; el-Mellevani, s. 244. el- Hallâk, 123b
Çivan Kapıbaşı Mehmed Paşa (Receb 1047- Cemaziyevvel 1050 / Aralık1637- Ağustos 1640)	-	Kitlik	Nil'in taşması gecikti.	Abdülkerim, 50b; Abdülgani, s. 148; el-Mellevani, s. 249.
Bostancı Mustafa Paşa (Cemaziyelahir 1050- Receb 1052 / Eylül 1640- Ekim 1642)	-	Kuraklık Kitlik Pahalılık	Nil 16 zirâ'dan ziyade taşmadı. Buğdayın veybası 30 para oldu	Abdülkerim, 51a; Abdülgani, s. 149; el-Mellevani, s. 250; el-Hallâk, 136a.

Maksud Paşa (Şaban 1052- Zilhicce 1053 / Kasım 1642- Mart 1644)	-	Şiddetli Veba	230 köy mahlul oldu.	Abdülkerim, 53a; Abdülganî, s. 149; el-Mellevani, s. 250; el-Hallâk, 205a.
İbrahim Paşa (Şevval 1077- Cemaziyelahir 1079 / Nisan 1667- Kasım 1668)	1078	Veba	-	el-Hallâk, 197a.
İbrahim Paşa (Muharrem 1081- Cemaziyevvel 1084 / Temmuz 1670- Eylül 1673)	1081	Veba	Bazı köyler mahlulden iki-üç ayda dokuz kez satıldı. Şevval-Zilhicce 1081 arası sürdü.	Abdülkerim, 89a; Abdülganî, s. 170; el-Mellevani, s. 264; el-Hallâk, 205a; Evliya Çelebi, s. 81
Abdurrahman Paşa (Cemaziyelahir 1087- Şaban 1091 / Ağustos 1676- Eylül 1680)	1088	Kıtlık Pahallık Veba	Buğdayın erdebi 6, arpa 4 kuruş oldu.	Abdülkerim, 94b; Abdülganî, s. 176; el-Mellevani, s. 268; el-Hallâk, 213a.
Hamza Paşa (Şevval 1094- Cemaziyevvel 1098 / Eylül 1683- Mart 1687)	1097	Veba	-	Abdülkerim, 98a; Abdülganî, s. 179; el-Mellevani, s. 269; el-Hallâk, 216b.
Ali Paşa (Ramazan 1102- Muharrem 1107 / Temmuz 1691- Eylül 1695)	1107	Kıtlık Pahallık	Çok şiddetli kıtlık, Buğdayın erdebi 600, bakla 400, arpa 300 para oldu.	Abdülkerim, 103b; Abdülganî, s. 189; el-Mellevani, s. 275-276; el-Hallâk, 231a.
İsmail Paşa (Safer 1107- Rebiyülahir 1109 / Ekim 1695- Ekim 1697)	1107	Kıtlık Veba	1107'deki kıtlık devam edip ardından veba çıktı. Bu vebada 28. 240 kişinin tekfini Beytülmal tarafından karşılandı.	Abdülkerim, 104b; el-Mellevani, s. 279.
Not: Erdeb (İrdeb): Mısır'da tahıl ölçmek için kullanılan hacim ölçüsüdür. Tam tespiti zordur. 1 irdeb 90 litre ile 198 litre arasında değişiklik gösterir. Vayba ise erdebin 1/6'sıdır. (Walther Hinz, İslam'da Ölçü Sistemleri, trc. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 47-49.				

Konuyla ilgili olarak yukarıda verilen tablodaki hadiselerden bir ikisi üzerinde kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde kısaca durmak gerekir: Bunlardan ilk örneğimiz Defterdar Ahmed Paşa (Rebiyülahir 1024- Safer 1027 / Mayıs 1615- Şubat 1618)'nin dönemidir. Onun döneminde H. 1027 / M. 1618 yılında önemli bir kıtlık hadisesinin meydana geldiği ve fiyatların bir hayli yükseldiği ve buna bağlı olarak da bazı sıkıntıların baş gösterdiği görülmüştür. Nitekim el-Hallâk, Ahmed Paşanın zamanında Mısır'da kıtlık olup, buğdayın erdebinin 90 paraya kadar çıktığını, paşanın 45 paradan satılmasını emretmesine rağmen şehir subaşısının bu miktarın üzerinde gizlice sattırıldığını ve bunun üzerine paşanın durumu teftişle, müsebbiplerini Süveyşe küreğe mahkûm ettiğini ve paşanın aldığı tedbirlerle pazarda buğday fiyatının 30 paraya kadar düştüğünü kaydeder.²⁶ Diğer bir örneğimiz, Merre Hüseyin Paşa (Ramazan 1029- Rebiyülevvel 1031 / Ağustos 1620- Şubat 1622)'nin dönemindeki kıtlıktır. Hüseyin

Paşa döneminde Nil nehrinin aşırı taşması ve vaktinde geri çekilmemesi ile ziraat yapılamamış ve bu sebepten dolayı kıtlık hadisesi ortaya çıkmış, bunun sonucunda da fiyatlar artmıştı. Ardından çıkan veba salgını da etkisini 6-7 ay kadar sürdürmüştü.²⁷ Bu kıtlık neticesinde buğdayın erdebi 180, arpanın 120, bakla ve mercimeğin 160 ve pirincinki 240 paraya kadar çıkmıştı.²⁸ Hüseyin Paşa, iktidarı döneminde yiyecek maddelerinin darlığı, fiyatların kontrolü ve uzun süren veba salgınıyla meşgul olmak durumunda kalmıştı.

Son bir örneğimiz de bu yüzyılın sonlarında halef-selef olarak Mısır'da görev yapan Ali Paşa ve İsmail Paşa dönemlerine aittir. Ali Paşa (Ramazan 1102- Muharrem 1107/Temmuz 1691- Eylül 1695)'nın döneminde Nil nehrinin kifayet miktarı taşmamasından dolayı kuraklık ve ardından da kıtlık hadisesiyle karşı karşıya kalınmıştı. 9 Muharrem 1106 (30 Ağustos 1694)'da Nil'in 16 arşından ziyade olmaması sonucu kuraklık olmuş, ekilmesi gereken tarlalar boş kalmıştı.²⁹ Bu şartlar altında alınan tedbirler arasında, kuraklıktan dolayı etkilenen yerlerin vergilerinin bir sonraki senede verilmesi için reyaya mühlet verilmesi olmuştur.³⁰ Kuraklık ve kıtlık yüzünden fakir halk Kale'ye çıkıp, Ali Paşa'ya kıtlık ve pahalılıktan şikâyet etmişlerdi. Ancak Ali Paşa'nın halkın talep ve şikâyetlerine yeterince ilgi gösterememesi üzerine, toplanan halk şehre inip zahire ambarlarını yağmalamışlardı. Bu kuraklık ve kıtlık neticesinde 1107 Muharreminde (Ağustos 1695) buğday 600, pirinç 800, arpa 360 ve bakla 450 paraya kadar çıkmıştı.³¹

Ali Paşanın döneminde Mısır'da görülen kuraklık, kıtlık ve buna bağlı ortaya çıkan pahallılık İsmail Paşa döneminde (Safer 1107- Rebiyülahir 1109 / Ekim 1695- Ekim 1697) de hükmünü sürdürmüştür. Nil'in yeterince taşmamasından ve ekilmesi gereken arazinin sulanamamasından dolayı, Mısır'daki kıtlık ve pahalılık bu dönemde de devam etmiştir.³² Kaynakların verdiği bilgilere göre, İsmail Paşanın döneminde alınan tedbirler ve yapılan işler arasında; vebadan ölenlerin tekfin ve defin masraflarının beytülmalden karşılanması, paşanın fakirleri toplayıp, beylere, ağalara vesaire kudretlerine göre fakirlere yardım yapmalarını emretmesi, fakirleri bunların üzerlerine tevzi etmesi ve

27 Ahmed Çelebi bin Abdülgani el-Hanefi el-Mısırî, *Evezahu'l-İşârât fi-men Tevellâ Mısırü'l-Kahire mine'l-Vüzerâ ve'l-Başât*, thk. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim, Kahire 1978, s. 138.

28 Abdülkerim, 39b.

29 el-Hallâk, 227b.

30 el-Hallâk, 230a.

31 el-Hallâk, 231a.

32 el-Emir Ahmed Kethüdâ-yı Azeban ed-Demürtaşî, *Kitâbü'd-Dürretü'l-Musâne*, thk. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim, Kahire 1989, s. 28.

kendisinin de 1000 kadar fakirin bakım ve iaşesini üstlenmesi yer alır.³³ Bu konuyla ilgili olarak *Tarih-i Mısır*'da şu bilgiler verilmektedir:

“İsmail Paşa Mısır'a vasil oldukça Mısır ikliminde kaht ve galâ' vardı ki Yusuf-ı sadık hazretlerinin zamanına yakın idi. ...buğdayın ismi kaldı ve kendisi görünmez oldu. Dört ayaklı hayvanatı yediler ve köpeklere ve kedilere varıncaya dek yediler...Mezbûr vezir bu ahvali gördükte emreyledi. Ne kadar Mısır'da fukara var ise saray altında getirsinler subaşı ile itbâ'ları ile fukarayı cem' edip divan havlusuna getirdiler. Paşa Mısır beyleri ve ağaları getirip ve herkes kudretine göre fukaradan bir miktar verdi. Bunlar etmekten ve çorbadan her gün tayin edin diye emreyledi onlar dahi herkes gücü yettiği kadar fukarayı alıp götürdü. Ve kendisine bin fakir alıp Kara Meydan'a kurdu. Ve her adama ikişer etmek ve çorba sabah ve akşam tayin eyledi. Bundan sonra Mısır'da bir azim taun peyda oldu ki fukaradan bir kimse fevt olsa akrabası kaldırıp çarşuda bırakır idi. Ehl-i hayrat alıp tekfin ve techiz edip defnedirdi. Bu ahvale vezir vukuf oldukça beytülmal eminine emreyledi ki hanutçulara emr etsinler ki sokaklarda ve evlerde fukaradan fevt olanları Sebülümünin nâm mekâna getirip paşanın malından tekfin ve techiz edeler. Her gün beş yüz meyyitten ziyade techiz olunur idi. Her birisinin kefeni ve gasli ve hameli kırk pare tayin olunmuştu. Muhasılı bu müddette vezirin malından techiz ve tekfin olunan meyyitler defter mucebince 28. 240 adam zabt olundu...”³⁴

Genel olarak XVII. yüzyılda Mısır'da görülen kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıkların etkilerini şu şekilde değerlendirebiliriz. Öncelikle, Mısır'ın iktisadi hayatında büyük tesiri olan Nil nehrinin yeterince taşmaması veya fazla taşması gibi durumlarla ortaya çıkan kuraklık ve kıtlık büyük sıkıntılara sebebiyet vermekte, salgın hastalıkların ortaya çıkması durumunda da bölgenin nizamını tamamen alt üst etmekteydi. Bu durum, Mısır'ın idari ve mali pozisyonunu yakından etkilemekteydi. Böyle bir durum karşısında —o günün şartlarında— alınabilecek tedbirler kısıtlı idi. Buna karşılık, tesir alanları sadece eyaletle sınırlı değildi. Başta Haremeyn bölgesi olmak üzere çevre bölgeler, başkent İstanbul ve Akdeniz dünyası etkilenmekteydi. Zira Mısır'dan Haremeyn'e gönderile gelen zahirenin irsalinde Nil nehrinin taşmamasına bağlı olarak ortaya çıkan

³³ el-Hallâk, 232a; Abdülkerim, 104b. Bu veba salgınında her gün onlarca kimsenin vefat ettiğine dair bkz. ed-Demürtaş, *Kitâbü'd-Dürretü'l-Musâne*, s. 29. Bu salgınının sona ermesiyle 28. 240 fakirin defin masraflarının İsmail Paşa'ya 28 keseye mal olduğu anlaşılmıştı (J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, c. VI., İstanbul 1989, s. 570). Beylerbeyinin sabit olmayan gelirleri arasında hulvan gelirleri gelirdi. Hulvan gelirleri karyelerin mültezimlerce deruhte edilmeleri esnasında ödedikleri vergi idi. Özellikle veba ve kıtlık yıllarında karyelerin birkaç kez el değiştirmelerinden dolayı hulvan gelirleri artardı. Meselâ Evliya Çelebi, Kethüda İbrahim Paşa zamanında veba olunca bir köyün iki ayda 9 kere mahlûl olup, divânda satıldığından bahseder (Evliya Çelebi, *age.*, s. 81).

³⁴ Abdülkerim, 103b- 104b.

kıtlık durumlarında aksamalar baş gösterirdi. Bunun yanı sıra denetimlerin yetersizliği ve deşişe vakıflarının³⁵ ihmalleri gibi çeşitli sebeplerle meydana gelen gecikmeler merkezin gündemine de sık sık gelmekteydi. Zahirenin Haremeyne eksik gönderilmesine neden olan öncelikle Nil'in feyezânının düzensizliğinden kaynaklanan kuraklık ve kıtlık idi. Bunun yanı sıra, zahirenin çarşılarda veya Avrupa tüccarlarına yüksek fiyatlarla satılması da önemli bir etkendi. Merkezden Mısır beylerbeyine gönderilen hükümlerde bu konuya temasla, gerekli tedbirlerin alınması istenirdi. Zira devlet nazarında Haremeyn bölgesinin siyasi ve dinî bakımdan büyük bir önemi vardı ve bu mesele "akdem-i umur-ı Devlet-i Aliyyeden" idi.

Diğer taraftan Şam ve Hicaz bölgesi olmak üzere civar bölgelerde kıtlık hadiselerinin meydana gelmesi durumunda Mısır'ın katkı sağladığı da bir vakıdır.³⁶ Mısır'da kuraklık ve kıtlık olması durumunda da ihtiyaç duyulan zahire deniz yoluyla Şam ve Anadolu gibi eyaletlerden narh üzerinden sağlanırdı.³⁷

Kuraklık, kıtlık, salgın hastalıklar vb. hadiseler sonucu yaşanan nüfus kayıpları da iktisadi ve sosyal yapıda çöküntülere, demografik yapının olumsuz yönde etkilenmesine neden olmaktadır. Özellikle kimi meslek dallarında kalifiyeli elemanların azalması da üretim faaliyetlerini etkilemekteydi. Sanat ve ticaret erbabı üzerindeki olumsuz etkilerinin yanı sıra, iltizama verilen toprakların mültezim ve üzerinde çalışanların vefatı zirai alandaki üretimi de olumsuz etkilemekteydi.

Mısır beylerbeyliğinin merkeze olan yükümlülüklerinin başında her sene düzenli olarak İstanbul'a gönderilmesi gereken İrsaliye hazinesi gelirdi. Mısır'da yaşanan kuraklık ve kıtlık hadiselerinin başta irsaliye hazinesi olmak üzere vergi gelirlerinin tahsili bakımından da ciddi krizlere neden olduğu görülmektedir.³⁸

35 Deşişe kelime olarak buğday, tahıl ve hububatı dövmek, kırmak ve onu ezmek anlamlarına gelir. Terim olarak deşişe buğday yarması, dövme veya bulgurdan yapılan çorbaya izafe edilir. Bu gaye için yapılan hayır ve hasenata da Deşişe vakfı denirdi. Deşişe vakfı ve Kanunî Sultan Süleyman'ın kurduğu Deşişe vakfı için bkz. İbrahim Ceylan, "Kanunî'nin Haremeyn Deşişe Vakfı ve Vakfiyesi", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul 23-28 Eylül 1985, Tebliğler III Türk Tarihi*, c. I, İstanbul 1986, s. 164.

36 Meselâ Mısır Beylerbeyi Ali Paşa'ya Şubat 1693'te gönderilen hükümde Şam taraflarında kıtlık olduğundan Şam Hac kaflesinin ihtiyacı olan zahirenin tedarikinde güçlük çekildiğinden, Mısır'dan narh-ı cari üzere 10.000 keyl zahirenin tedariki istenmişti (MD 104, s. 160, hkm. 684. Evasit-ı Cemaziyelahir 1104). Yine Mısır beylerbeyine Ekim 1698 tarihli gönderilen hükümde, Şam beylerbeyi ve Şam Emirü'l-haccı olan Ahmed Paşa'nın talebi üzerine Şam, Gazze, Remle, Nablus vesair yerlerde mahsulat yetişmediği ve kıtlık olduğundan hac kaflesi için bedeli Şam beylerbeyi tarafından verilmek üzere Mısır'dan 5.000 erdeb buğday, 5.000 erdeb arpa ve 5.000 erdeb baklanın tedariki istenmişti (MD 110, s. 491, hkm. 2217, Evasit-ı Rebiyülahir 1110).

37 Abdülhamid Hamud Süleyman, *Târihu'l-Mevâni'l-Mısıryye fi'l-Asri'l-Osmani*, Kahire 1995, s. 288.

38 Mesela 1106 senesinde Mısır'da Nil'in taşmamasıyla kuraklık ve kıtlık olması ve bazı beldelerde

Kahire'nin önemli Hac kervanlarından birisi olan Mısır Hac kervanının toplanma yeri olması dolayısıyla hacıların temel ihtiyaçlarının karşılanması meselesi de önem arz etmekteydi. Zira Kahire bu zamanlarda yoğun ticaret ve aynı zamanda bir tüketim merkezi idi. Zira hacıların çoğu Müslüman dünyanın büyük kentlerinden birinde toplanan geniş gruplara katılırlardı. Mesela Mağrib'ten gelenler deniz ya da kara yoluyla Kahire'ye ulaşırlar, burada Mısırlı hacıların buluşurlardı. Kahire'den yapılan yolculukta her yıl muhtemelen 30-40.000 kişi katılıyordu.³⁹ Hac ziyareti için Kahire'ye ulaşan hacı adaylarını ilgilendiren öncelikli husus, şehirde başta veba olmak üzere herhangi bir salgın hastalık olup olmadığının kontrolüydü.⁴⁰

Kıtık ve vebadan dolayı ölümlerin artmasının toplum psikolojisi üzerindeki menfi tesirleri olduğu açıktır. Dönemin kaynakları bu konuya temas ederler. Ayrıca emniyet ve asayişin bozulmasına, cürümlerin artmasına, hırsızlık olaylarının çoğalmasına, salgından ölenlerin Beytülmale geçen tereke kayıtlarına dair bilgiler için başta kadı sicilleri olmak üzere mahallî kayıtlar da önem arz eder.

Netice itibarıyla, tarih boyunca Nil'in taşmaları Mısır halkının hayatında derin bir tesir yapmış ve Nil'in taşma mevsiminde Haliç'in açılması senenin en büyük halk bayramlarından biri olarak addedilmiştir. Öyle ki bu hadise üst düzey idarecilerin katıldığı coşkulu resmî törenlere konu olmuştur. Şüphesiz bu kutlamaları, Mısır halkı ve idarecilerinin nazarında kuraklık, kıtlık ve veba tehlikesi gibi önü alınamayan tehlikelerden kurtulmuş olmanın bir nişanesi addedilmesiyle izah edilebilir.

Bibliyografya

- Abdülhamid Hamud Süleyman, *Târihu'l-Mevâni'l-Mısriyye fi'l-Asri'l-Osmani*, Kahire 1995.
- Abdülkerim bin Abdurrahman, *Tarih-i Mısır*, Süleymaniye Ktb., Hekimoğlu Ali Paşa Kısım, nr. 705.
- Ahmed Çelebi bin Abdülganî el-Hanefî el-Mısri, *Evhâhu'l-İşârât fi-men Tevellâ Mısri'l-Kahire mine'l-Vüzerâ ve'l-Başât*, Takdim ve thk. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim, Kahire 1978.
- Arık, Feda Şamil, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XV, Sayı: 26, Ankara 1990-1991, s. 27-57.

veba çıkmasıyla da irsaliye hazinesi eksik kalmıştı. Bu yüzyılda gönderilen İrsaliye hazinesi rakamları için bkz. Stanford Jay Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton 1962, s. 285-295.

³⁹ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, trc. Yavuz Alagon, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2005, s. 188.

⁴⁰ Yunan Lebib Rezzak- Muhammed Müzeyyen, *Târihu el-Alâkatü'l-Mısriyye el-Mağribiyye*, Kahire 1990, s. 50.

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defterleri* 104, 110.
- Becker, C. H., "Kahire", *İA*, c. VI, İstanbul 1993, s. 74-88.
- Braudel, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. I, Çeviren M. Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1993.
- Ceylan, İbrahim, "Kanunî'nin Haremeyn Değişme Vakfı ve Vakfiyesi", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul 23-28 Eylül 1985, Tebliğler III Türk Tarihi*, c. I, İstanbul 1986, s. 163-174.
- Clot, Andre, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı (1250-1517)*, trc. Turhan Ilgaz, İstanbul 2005.
- Çelik, Aydın, *Fatımîler Döneminde Kahire Şehri*, Elazığ 2008.
- Doğaner, Suna, "Mısır- Fiziki ve Beşerî Coğrafya-", c. 29, *DİA*, Ankara 2004, s. 553-555.
- el-Emir Ahmed ed-Demürtaşî Kethüdâ-yı Azeban, *Kitâbü'd-Dürretü'l-Musâne*, thk. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim, Kahire 1989.
- el-Bekrî, Muhammed b. Ebi's-Surûr, *Feyzu'l-Mennan fî Zikri Devleti Âli Osman*, Süleymaniye Ktb., Ayasofya Kısmı, nr. 3345.
- el-Bekrî, Muhammed b. Ebi's-Surûr, *en-Nüzhetu'z-Zehiyye fî Zikri Vülâti Mısır ve'l-Kahire el-Mu'ziyye*, thk. Abdurrazik Abdurrazik İsa, Kahire 1998.
- el-Hallâk, *Mısır-Kahire Tarihi*, İstanbul Üniv. Ktp. No: 628.
- el-Mellevanî Yusuf (İbnü'l-vekil), *Tuhfetü'l-Ahbâb bi-men Meleke Mısır mine'l-Mülûk ve'n-Nüvvâb*, thk. İmad Ahmed Hilal- Abdurrâzîk Abdurrâzîk İsa, Kahire 2000.
- Evlîya Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi, 10. Kitap*, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı- Robert Dankoff, YKY, İstanbul 2007.
- Gelibolulu Mustafa Âlî, *Hâlâtü'l-Kahire mine'l-Adâti'z-Zâhire*, haz. Orhan Şaik Gökyay, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984.
- Gökhan, İlyas, "İhşidiler Devleti'nin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 17, Konya 2007, s. 255-270.
- Gökhan, İlyas, "el-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve İktisadî Buhranlar (1422-1438)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXIII, Sayı: 1, Temmuz 2008, s. 91-136.
- Gökhan, İlyas, "Memluk Sultanı Zahir Seyfuddin Çakmak Döneminin Salgın Hastalık ve İktisadî Buhranları (1438-1453)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 15, Konya 2006, s. 341-366.
- Hammer, J., *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, c. I-X, İstanbul 1989.
- Hinz, Walther, *İslâmîda Ölçü Sistemleri*, trc. Acar Sevim, İstanbul 1990.
- Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, trc. Yavuz Alagon, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2005.
- Kaya, Mahmut, "Mikyasü'n-Nîl", *DİA*, c. 30, İstanbul 2005, s. 52-53.
- Kelâmî, *Vakayi'-i Ali Paşa*, Süleymaniye Ktb., Hâlet Efendi Kısmı, nr. 612.
- Kılıç, Orhan, *Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004.
- Kılıç, Orhan, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kitlıklar", *Türkler*, c. X, Ankara 2002, s. 718-730.

- Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alman Vergiler*, İstanbul 1964.
- Öztürk, Mustafa, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, Antakya 1996, s. 221-239.
- Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, trc. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- Polonyalı Siemon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, haz. Hrand Andreasyan, İÜEF Yayınları, İstanbul 1964.
- Popper, William, *The Cairo Nilometer*, Londra 1951.
- Sarı, Tanju, *Gezginlerin Gözüyle Bir İmparatorluk İngiliz Seyahatnamelerinde 17. Yüzyıl Osmanlı İktisadi Yapısı*, İstanbul 1998.
- Shaw, Stanford Jay, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton 1962.
- Şahin, Cemalettin - Şengün Sipahioğlu, *Doğal Afetler ve Türkiye*, Ankara 2003.
- Ülgener, Sabri, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Ankara 1984.
- Yunan Lebib Rezzak-Muhammed Müzeyyen, *Tarihu'l-Alâkatü'l-Mısriyye el-Mağribiyye*, Kahire 1990.